

ป่าหัวไร่ปลายนาในแปลงเกษตรกรรม: ทางเลือกในการฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสื่อมโทรมในเขตปฏิรูปที่ดิน¹

อาทิตยา พงพรหม²

บทนำ

จากการส่งเสริมให้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่ผ่านมาของหน่วยงานรัฐตั้งแต่ช่วงของการปฏิวัติเขียวถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกอ้อย มันสำปะหลัง ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ และยางพารา และนโยบายการแปลงสินทรัพย์เป็นทุน ซึ่งได้เร่งดำเนินการออกเอกสารสิทธิ สัญญาเช่า หนังสือเข้าทำประโยชน์ ส่งผลให้เกษตรกรส่วนหนึ่งมีความเข้าใจว่าหากปล่อยที่ดินให้มีต้นไม้ขึ้นเหมือนสภาพป่า และไม่มีการเข้าไปจัดการ หรือใช้ประโยชน์โดยการตัดถางเพื่อปลูกพืชเลี้ยงสัตว์จากพื้นที่ดังกล่าว จะต้องถูกเวนคืนที่ดิน รวมถึงเกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดินที่เกรงกลัวว่าจะไม่ได้รับการจัดที่ดินให้ ส่งผลให้เกษตรกรตัดสินใจ

บุกเบิกพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนา เพื่อเปิดพื้นที่ให้โล่งเตียน แม้ว่าเมื่อถางแล้วจะยังไม่มีมีการปลูกพืชเลี้ยงสัตว์อย่างเต็มประสิทธิภาพ หากมองในแง่ของการทำเกษตรกรรม จะเห็นว่า เกษตรกรมีพื้นที่มากขึ้น ซึ่งอาจจะหมายถึงการเพิ่มขึ้นของผลผลิตและรายได้ ซึ่งในความเป็นจริงแล้ว ต้องอาศัยปัจจัยหรือตัวแปรหลายประการ เช่น ระบบการผลิต ต้นทุนการผลิต สภาพภูมิอากาศ และกลไกการร่วมด้วย แต่จากการลดลงของป่าหัวไร่ปลายนาด้วยการบุกเบิกพื้นที่ปลูกพืชเชิงเดี่ยวและทำกิจกรรมอื่นดังกล่าวนั้นได้ส่งผลให้วิถีชีวิตของเกษตรกรในชนบทเปลี่ยนไปจากเคยพึ่งพิงป่าหัวไร่ปลายนาด้านอาหารท้องถิ่นก็ต้องหันไปบริโภคอาหารจากตลาด ร้านค้าในชุมชน รถเร่ และทำให้วิถีของการแลกเปลี่ยนอาหารระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้านเริ่มหายไป ยิ่งกว่านั้นยังทำให้สภาพทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ และป่าไม้ ในชุมชน ก็มีสภาพที่เสื่อมโทรม ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงจนขาดความสมดุล

การอนุรักษ์ และฟื้นฟูป่าหัวไร่ปลายนา โดยการส่งเสริมการปลูกไม้ยืนต้น ไม้ท้องถิ่นต่างๆ ในแปลงป่าหัวไร่ปลายนา จึงเป็นอีกแนวทางหนึ่งในการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติ พันธุ์กรรมพืช และระบบนิเวศท้องถิ่น รวมถึงเป็นแหล่งอาหาร สมุนไพร และไม้ใช้สอยของเกษตรกร ซึ่งสอดคล้องกับภารกิจของสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ส.ป.ก.) ด้านการฟื้นฟูสภาพแวดล้อม และการใช้ประโยชน์

¹ ข้อมูลส่วนหนึ่งจากโครงการวิจัยเรื่อง การใช้ประโยชน์จากป่าหัวไร่ปลายนาในแปลงเกษตรกรรมของเกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดินภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

² นักวิชาการปฏิรูปที่ดินชำนาญการพิเศษ กลุ่มวิจัยและพัฒนาการปฏิรูปที่ดิน สำนักวิชาการและแผนงาน

ทรัพยากรในเขตปฏิรูปที่ดิน และการส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกไม้ยืนต้นและไม้เศรษฐกิจ ร้อยละ 20 ของพื้นที่ที่ได้รับจัดที่ดิน

ป่าหัวไร่ปลายนาคืออะไร

ป่าหัวไร่ปลายนา คือ พื้นที่ส่วนหนึ่งในบริเวณแปลงเกษตรกรรมของเกษตรกร ระดับครอบครัว ที่มีต้นไม้และพืชพรรณต่างๆ ที่เป็นไม้ป่าและไม้ท้องถิ่นชนิดต่างๆ เกิดขึ้นมากมายหลายชนิด ซึ่งเกษตรกรรักษาไว้เพื่อเป็นพื้นที่ป่าสำหรับใช้ประโยชน์ของครอบครัวทั้งการเก็บหาของป่า แมลง ไม้ฟืน ไม้เผาถ่าน พื้นที่เลี้ยงสัตว์ และหลายแห่งมีการแบ่งปันการใช้ประโยชน์แก่คนอื่นด้วย ทั้งในกลุ่มเครือญาติ เพื่อนบ้านและคนอื่นๆ ในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง

พื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาตามแนวคิดนี้ เป็นป่าครอบครัวที่เป็นเอกลักษณ์ของปัจเจก การเก็บหาของป่าและการเลี้ยงสัตว์จะต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าของที่ดิน หากเกษตรกรมีกิจกรรมการเกษตรอื่นๆ ในแปลงก็ถือว่าเป็นแปลง “วนเกษตร” รูปแบบหนึ่ง ซึ่งถ้ามีพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนามาก ก็ถือว่าเป็นระบบวนเกษตรที่มีป่าไม้เป็นหลัก แต่ถ้ามีพื้นที่ป่าไม่มากนัก ก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของระบบที่มีกิจกรรม นาไร่สวน และการเลี้ยงสัตว์ เป็นกิจกรรมหลัก

ป่าหัวไร่ปลายนา

นาข้าว-เลี้ยงสัตว์

ตัวอย่างแปลงเกษตรกรรมที่มีพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนา

ป่าหัวไร่ปลายนามีลักษณะอย่างไร

การฟื้นฟูสภาพของป่าหัวไร่ปลายนา

พื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาของเกษตรกรในเขตปฏิรูปที่ดินในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่าโคกธรรมชาติเดิม หรือ เป็นป่าประเภท เต็งรัง ซึ่งต่อมาเกิดการบุกเบิกเป็นพื้นที่ทำกิน โดยพบว่าเกษตรกรส่วนใหญ่บุกเบิกเพื่อปลูกปอ เมื่อประมาณ 30-35 ปีที่ผ่านมา ต่อมาเปลี่ยนจากปอเป็นมันสำปะหลัง ซึ่งในอดีตการบุกเบิกพื้นที่ทำกินยังอาศัยแรงคนในการตัด และเผาต้นไม้เพื่อเปิดพื้นที่ ทำให้มีต้นไม้มดิ่งเดิมและลูกไม้บางส่วน ยังคงเหลือในพื้นที่บ้าง

นอกจากนี้ ยังพบพื้นที่บางส่วนยังมีสภาพป่าธรรมชาติที่ไม่ได้ถูกแผ้วถาง แต่มีการใช้ประโยชน์จากป่าโดยเจ้าของแปลงและเพื่อนบ้านจนป่ามีสภาพเสื่อมโทรม เป็นป่าโปร่ง ไม่มีต้นไม้ขนาดใหญ่ บางรายมีการบุกเบิกปลูกพืชไร่แต่ไม่ได้ตัดต้นไม้ทิ้งแปลงเพราะแรงงานไม่เพียงพอ และจะมีการรักษาพื้นที่บางส่วนไว้สำหรับใช้สอยและหาอาหาร รวมถึงรักษาที่ดินไว้ให้ลูกหลาน

อย่างไรก็ตาม สภาพป่าหัวไร่ปลายนาที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน ส่วนใหญ่คือพื้นที่ทำการเกษตรเชิงเดี่ยวที่ล้มเหลวในอดีตแล้วถูกปล่อยทิ้งไว้จนเกิดการฟื้นสภาพป่า และบางส่วนคือพื้นที่ส่วนหนึ่งของแปลงเกษตรกรรมที่มีสภาพเป็นป่าเสื่อมโทรม แต่เกษตรกรรักษาไว้ และมีการฟื้นฟู ปลูกเสริมจากเกษตรกร ซึ่งเจ้าของแปลงส่วนใหญ่มีจุดประสงค์ เพื่อ เก็บรักษาพื้นที่ไว้ให้ลูกหลาน และเพื่อใช้ประโยชน์ในเรื่องอาหารธรรมชาติ และไม้ใช้สอยเป็นหลัก รูปแบบการฟื้นคืนสภาพป่าของป่าหัวไร่ปลายนาสรุปได้ 2 ลักษณะ คือ (1) ป่าฟื้นตัวโดยธรรมชาติหลังจากถูกบุกเบิกปลูกพืชไร่ (เริ่มจาก ข้าวโพด พริก มะเขือ ปอ มันสำปะหลัง ฯลฯ) หลังจากถูกปล่อยทิ้งไว้นานกว่า 10 ปี ขึ้นไป ต้นไม้ ลูกไม้ หญ้า และไม้พุ่ม ต่างๆ จะฟื้นตัว ขึ้นกับสภาพดินและสภาพอากาศ (2) ป่าดั้งเดิมแต่มีสภาพเสื่อมโทรมมากจากการใช้ประโยชน์ในอดีต แล้วกลับมีการฟื้นตัวโดยธรรมชาติ ประกอบกับหลังจากมีการแบ่งแนวเขตพื้นที่ชัดเจน และได้รับเอกสารสิทธิหรือเอกสารอนุญาตให้ทำประโยชน์เป็นรายแปลง หรือ กลายเป็นป่าครอบครัว แล้วเกษตรกรมีการปลูกต้นไม้เสริมและดูแลรักษาทำให้มีความสมบูรณ์มากขึ้น

ลักษณะทั่วไปและความหลากหลายทางชีวภาพ

ป่าหัวไร่ปลายนาในเขตภาคอีสานนั้น เป็นสภาพป่าโคก หรือ ป่าเต็งรัง มีบางพื้นที่ที่มีสภาพป่าเบญจพรรณสลับกับป่าเต็งรัง ซึ่งเป็นป่าค่อนข้างโปร่ง ลักษณะระบบนิเวศที่โดดเด่นของป่าเต็งรัง คือ มีไม้ป่าประเภท ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้พลอง หญ้าเพ็ก และไม้ป่าท้องถิ่นที่เป็นพืชอาหาร พืชสมุนไพร และพืชที่ยังไม่สามารถจำแนกการใช้ประโยชน์ชัดเจน อีกจำนวนมาก

พรรณไม้เด่น

เต็ง รัง พลอง ขาดิ เพ็ก เหมือด หมากเหลื่อม มะม่วงหาวมะงวง ตูมกา เชือก ชะมวง มะขามป้อม ผักหวานป่า แดง ยางนา มะหาด พะยูง ประดู่ ชิงชัน ขาว เปื่อย กระเจียว หวาย ใจด ส่องฟ้า สำน พอก นมสาว เล็บแมว กันครก หว่า หวด อีลอก อีลาย กระชายป่า ข่าป่า เข็มป่า ฯลฯ

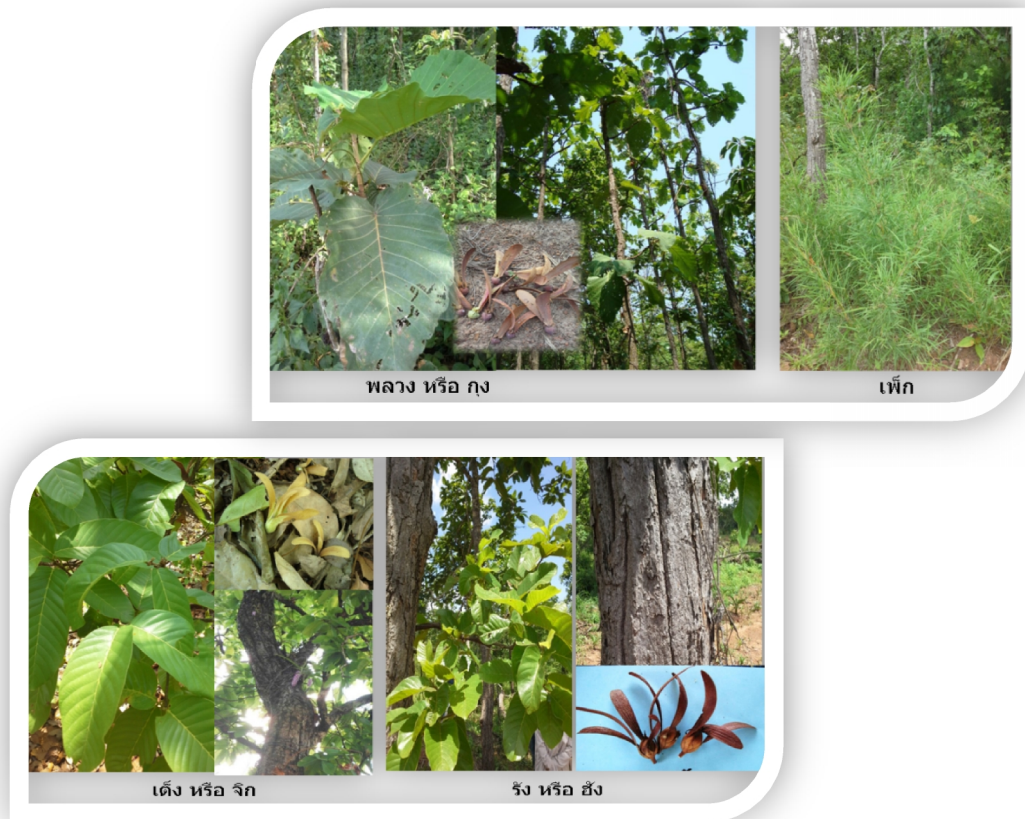
พรรณสัตว์

ปูแดง หอยเลื้อย หอยหอม มดแดง กบ อีอ่าง จิ้งจัน แมงแคง ต่อ แมงจิ้งจอก แยก กิ้งก่า นก หนู งู พังพอน กิ้งกือ ไส้เดือนดิน ฯลฯ

เห็ดธรรมชาติ

เห็ดเผาะ เห็ดถ่าน เห็ดหน้าหมอง เห็ดหน้าแหล่ เห็ดขาว เห็ดก่อ เห็ดโคน เห็ดโค เห็ดผึ้งขาว เห็ดผึ้งขม เห็ดระโงกแดง-ขาว เห็ดขอนขาว เห็ดมันปู เห็ดครก เห็ดทำ ฟาน เห็ดบด เห็ดน้ำฝน เห็ดน้ำหมาก ฯลฯ

ภาพที่ 1 ความหลากหลายทางชีวภาพในแปลงป่าหัวไร่ปลายนา

ภาพที่ 2 แสดงพันธุ์ไม้หลักของระบบนิเวศป่าเต็งรัง ในพื้นที่ป่าหัวไร่ปลายนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

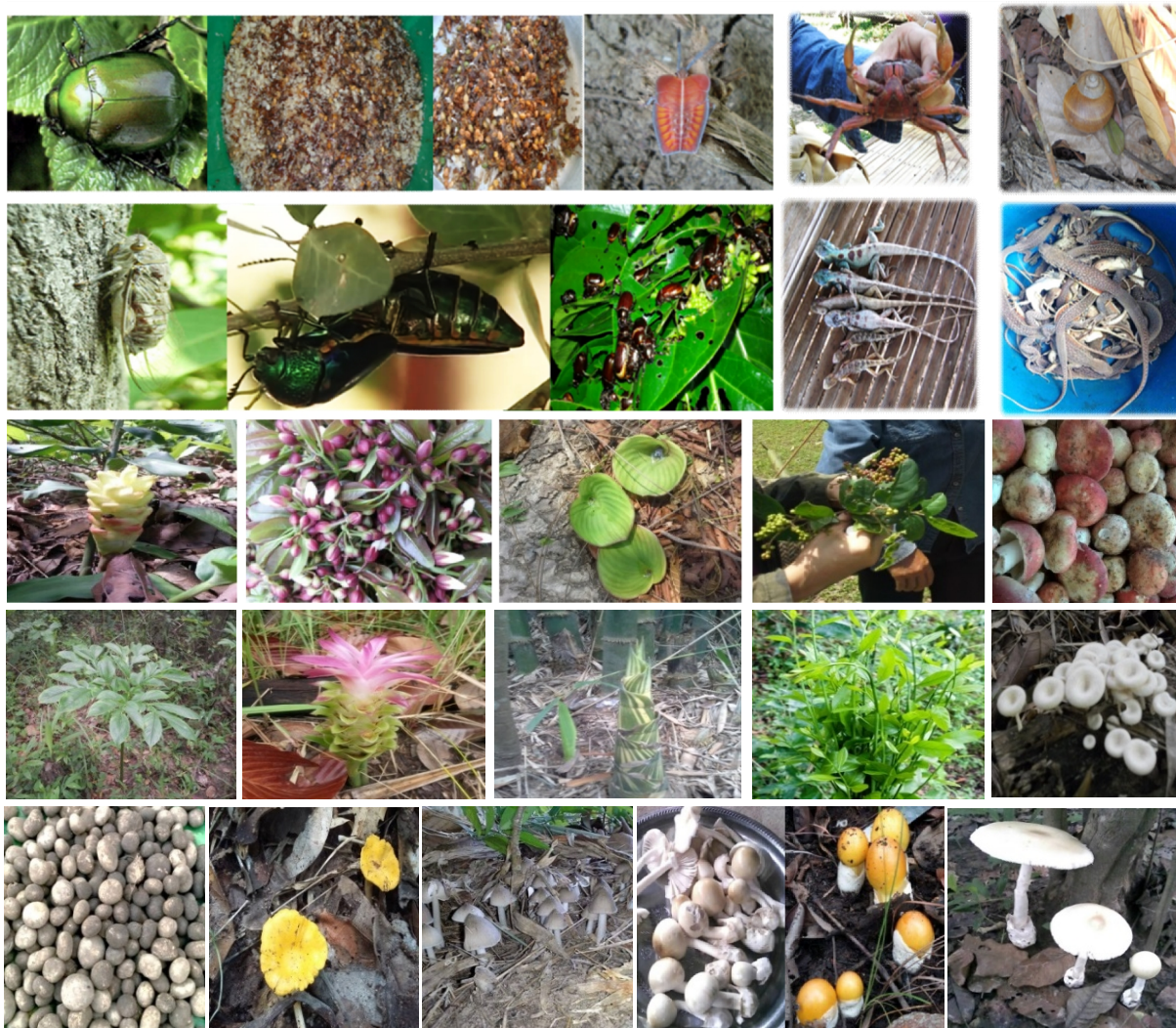
ประโยชน์จากป่าหัวไร่ปลายนา

1) ด้านประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ

เกษตรกรใช้ประโยชน์ในแง่ของการลดรายจ่าย เพิ่มรายได้เสริมจากการจำหน่ายผลผลิตจากป่าฯ ซึ่งพบว่าเกษตรกรใช้ประโยชน์จากป่าฯ ตามฤดูกาล โดยสามารถแบ่งหมวดหมู่การใช้ประโยชน์ ออกเป็น กลุ่มอาหาร สมุนไพร ไม้ใช้สอยและอื่นๆ ซึ่งรายละเอียดเพิ่มเติมดังนี้

(1) กลุ่มอาหาร

- เห็ดธรรมชาติ เช่น กลุ่มเห็ดผึ้ง กลุ่มเห็ดดิน กลุ่มเห็ดระโงก เห็ดเผาะ เห็ดลม เห็ดหนู เห็ดโคน ฯลฯ
- พืชผัก/ผลไม้พื้นบ้าน เช่น หน่อไม้ หน่อไจต หวาย เส่มีด ตั้ว ส่องฟ้า ตูบหมูป ขี้เหล็ก หมากเฒ่า หมากกันครก หมากค้อ หมากแงว ฯลฯ
- สัตว์เล็ก เช่น ปูแดง หอย กิ้งก่า แย้ นก หนู และกลุ่มแมลง เช่น แมงแค่ง จักจั่น แมงจิ้งจก เบ้า ฯลฯ

ภาพที่ 3 ตัวอย่างผลผลิตที่เป็นอาหารจากป่าหัวไร่ปลายนา

(2) กลุ่มสมุนไพร เช่น โดไม่รู้ล้ม แสดกวาง เครือเขาคำ ย่านางแดง มะหาด ปลาไหลเผือก เถาเอ็นอ่อน เสดดพังพอน ฯลฯ

โดไม่รู้ล้ม

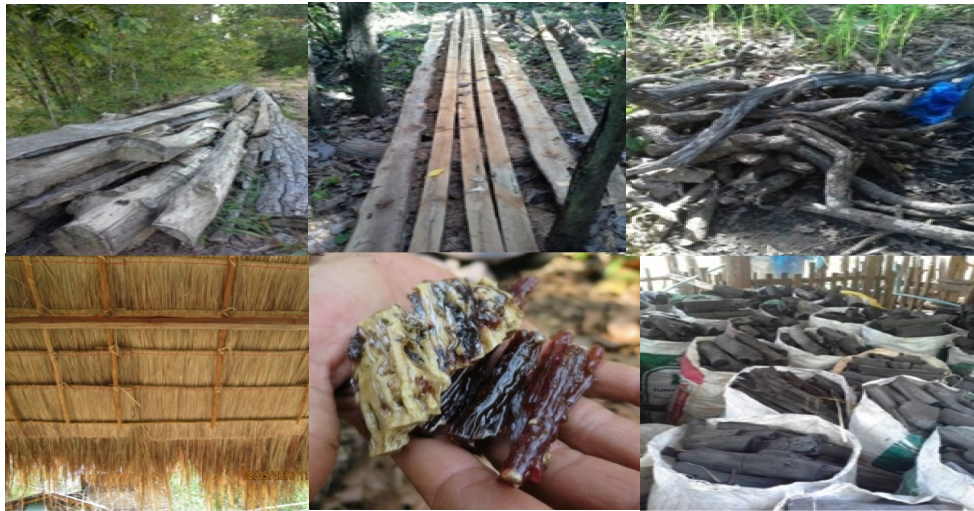
แสดกวาง

เครือเขาคำ

ปลาไหลเผือก

ภาพที่ 4 ตัวอย่างผลผลิตที่เป็นสมุนไพรจากป่าหัวไร่ปลายนา

(3) กลุ่มไม้ใช้สอยและเชื้อเพลิง และอื่นๆ เช่น ไม้สร้างบ้าน ที่พักอาศัย อาคารโรงเรียนเลี้ยงสัตว์ อุปกรณ์การเกษตร เช่น ไม้จิก ไม้กุง ไม้ซาดิ ไม้ไผ่ สำหรับไม้ทำฟืน และ ไม้เผาถ่าน เช่น ไม้ตั่ว กิ่งไม้ชนิดต่างๆ และกลุ่มผลิตภัณฑ์จากพืชและอื่นๆ เช่น ยางไม้ หนุ่ยแปก หนุ่ยคา สีสรรษชาติจากใบและเปลือกต้นไม้

ภาพที่ 5 ตัวอย่างผลผลิตที่เป็นไม้ใช้สอย เชื้อเพลิง และอื่นๆ จากป่าหัวไร่ปลายนา

ปฏิทินการใช้ประโยชน์จากป่าหัวไร่ปลายนาตามฤดูกาล (จ.สกลนคร)											
ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ค.	ธ.ค.
		หน่อไม้									
	กระเจียว			เห็ดดินชนิดต่างๆ เห็ดเหาะ เห็ดครก เห็ดระโงก เห็ดโคน เห็ดผึ้ง							
		ไข่มดแดง									
				ปูแดง/หอย/กบ/เขียด/อีงอ่าง							
	ผักหวานป่า										
ไม้ฟืน-เผาถ่าน (นิยมเก็บฤดูแล้ง ก.พ.-มี.ค.) และไม้ใช้สอย											
		จิ้งจั่น/แมงจิ้งหรีด/ แมงแดง									
	บัว			แมลงทับ							
		อีลอก/อีลาย		ผักพื้นบ้านต่างๆ เช่น ตั้ว ขะมวง ทุบหมูบ ส่องฟ้า กระเทียม							
กลุ่มพืชสมุนไพร และใบไม้สำหรับการย้อมผ้า											

ภาพที่ 6 ปฏิทินการใช้ประโยชน์จากป่าหัวไร่ปลายนาของเกษตรกร

2) ประโยชน์ด้านสังคม: ป่าหัวไร่ปลายนาช่วยการดำรงวิถีการบริโภคอาหารท้องถิ่น เป็นแหล่งอาหารของชุมชนได้แบ่งปัน และสร้างความสัมพันธ์ที่ดี และมีการใช้ประโยชน์จากพืชพรรณในลักษณะอื่นๆ เช่น การนำไปใบไม้ไปประกอบการทำน้ำคราม ซึ่งเป็นวิถีเดิมของชุมชน และเป็นการรักษาภูมิปัญญาท้องถิ่น นอกจากนี้ ยังเป็นแหล่งศึกษาและการวิจัย เช่น การใช้พื้นที่ป่าเพื่อการศึกษาวิจัย การศึกษาเรียนรู้ของนักเรียน นักศึกษา

3) ประโยชน์ด้านสิ่งแวดล้อม: ป่าหัวไร่ปลายนาช่วยรักษาสภาพสิ่งแวดล้อมและระบบนิเวศ ทั้งในระดับแปลงและโดยรวม เพราะเป็นแหล่งสะสมทับถมของอินทรีย์วัตถุต่างๆ และรักษาสภาพโครงสร้างของดินให้คงอยู่ในสภาพเดิมตามธรรมชาติ เป็นแหล่งป้องกันพื้นที่ซับน้ำเอาไว้เพื่อให้เกิดแหล่งน้ำประปรายต่างๆ ทำให้มีความชุ่มชื้น มีน้ำตลอดทั้งปี ช่วยลดการพังทลายของดิน รวมถึงเป็นแหล่งผลิตออกซิเจนให้กับชุมชน ช่วยปรับอุณหภูมิในพื้นที่ไม่ให้สูงมากเกินไป (Micro Climate) ทำให้ชุมชนมีสภาพแวดล้อมที่ดี

นอกจากนี้ ยังเป็นแหล่งรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ เนื่องจากเป็นแหล่งของพืชพันธุ์หรือพันธุ์สัตว์ท้องถิ่น ยิ่งกว่านั้นบทบาทสำคัญของป่าหัวไร่ปลายนาแปลงเล็กแปลงน้อยที่กระจายอยู่ในพื้นที่นอกเขตป่าอนุรักษ์ตามกฎหมาย เปรียบเหมือนสะพานเชื่อมของสิ่งมีชีวิตดังกล่าว ระหว่างผืนป่าใหญ่ที่ถูกแบ่งแยกพื้นที่โดยการบุกเบิกกันถางเป็นพื้นที่ทำกิน โดยทำหน้าที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัย แหล่งอาหาร และขยายพันธุ์ และการแพร่กระจายของพืชท้องถิ่นอีกจำนวนมาก